

polgár volt. Marx nagyon határozottan felszólalt az illető érdekében, mondván: olyan emberre és levelezőtítkárra van szükség, akit Írországban ismernek, és ott tekintélye van.

Mint látszik, Boyd könyve aprólékos, nagyon hasznos és egyben világos összefoglalása ennek a történetnek.

Jemnitz János

Az „ismeretlen” holokauszt*

Nemrégiben hiánypótló szakmunka jelent meg Krausz Tamás tollából, a Nemzeti Tankönyvkiadó Szvák Gyula által alapított sorozatában, az Európai Iskolában. Az *Antiszemizmus – holokauszt – államszocializmus* című kötet is jelzi, a tragikus, drámai és mindmáig feldolgoz(hat)atlan zsidó holokauszt ténye örök témájává vált a történészeknek.

A 20. század e szégyenfoltja egyik kevésbé ismert fejezetéről megírt munka keretei szigorúan a tudományos diskurzus határain belül maradnak, és éppen ez az, ami vélhetően segíthet a társadalomnak megismerni, feldolgozni azt az egyedi történelmi eseményt, amely egyedisége mellett – Hannah Arend és Yehuda Bauer egybehangzó véleménye szerint – közel sem biztos, hogy megismételhetetlen. A meglehetősen alapossággal elkészült, a tudomány-népszerűsítés igényeinek és a tudományos ismerveknek egyaránt megfelelő mű egyértelműen állítja: a holokauszt tekintetében a felelősség mindenkire kiterjed, Németországtól egészen az angolszász világig, bár természetesen a felelősség mértéke nem egyenlő. A szakmunkának talán ez az egyik legfontosabb mondanivalója, vagyis hogy az Egyesült Államoknak, a „civilizált nyugatnak”, a „kompországoknak” és a „barbár keletnek” is van miért szégyenkeznie, a genocídium tehát világtörténelmi, és nem csak európai esemény volt. Krausz Tamás ezért írásában az olyan elmélettel is egyértelműen szembehelyezkedik, mint a hitleri Németország felelősségét relativizáló Ernst Nolte teóriája, aki szerint a náci genocídium „pusztán” válasz volt Sztálin diktatúrájának rémtetteire. E könyv előbbivel egybevetve egészen mást állít, és érezhetően polemizál Nolte elméletével.

A szovjet levéltárak anyaga alapján elvégzett kutatás foglalatata logikus sorrendbe igyekszik tenni – szinte elemről elemre – a holokauszt ese-

* KRAUSZ Tamás: *Antiszemizmus – holokauszt – államszocializmus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 151 p.

ményeit, és Európa határait tágan értelmezve (a politikai helyett a földrajzi határok messze menő figyelembevételével) kapcsolja be az ukrainai vérengzéseket a világtörténelmi folyamatokba, illetőleg az európai történelem vérkeringésébe. Nem számúzi a holokausz okai közül a szövetséges hatalmak történelmi felelősségét sem, ezáltal magát a genocídiumot együtt tárgyalja a történelmi-nemzetközi folyamatokkal. A balti államokban végbemenő eseményeket sem választja külön a Szovjetunió más részein történektől, nem feledve azt a tényt, hogy a náci Németország Nyugat-Európa országai után nem csupán Észtországot, Lettországot és Litvániát támadta meg fegyveres erejével, hanem a szövetségre lépett köztársaságok egészét. Ezért a mű nem csak globálisan, de lokálisan sem hamisítja meg a történelmet. Nagyon egyszerűen fogalmazva: az említett országokban történeteket az ukrán és más területeken végbement öldökléseket együtt a holokausz, és nem az Einsatzgruppék önálló terrorakcióinak részeként értelmezi.

Krausz Tamás munkája nem előzmények nélküli, hiszen a könyv megjelenése előtt az *Eszmélet* című folyóiratban már közzétett egy írást: *Az ismeretlen holokausz a Szovjetunió elfoglalt területein. Vázlatok a náci népiirtás okairól és természetéről* címmel. A nemrég megjelent kötet összegzése, továbbgondolása az azóta elvégzett munkának, tehát a nemzetközi és hazai szakirodalmi eredmények „közvetítésén” túl arra vállalkozik, hogy rámutasson, a genocídium egyik okaként ismert modern antiszemitizmus miként „maradt benn” látens módon az államszocialista rendszerekben, hogy ott tovább élve, csírájában máig magában rejtse egy újabb népiirtás esélyét. E történeti munkának éppen ez a másik fő érdeme: nem csak világtörténelmi léptékben mer gondolkodni, hanem történeti-politikai folyamatokban is.

A szerző továbbá arra hívja fel a figyelmet, hogy a holokausz (igazi) története – ha még nem is európai totalitásban, vagyis kikísérletezettségében és teljességében megjelenve – már a Szovjetunióban elkezdődött, és még a második világháború végét követően sem záródott le teljesen. Az „utóvédharcok” pedig talán napjainkig folynak, amiből könnyű megérteni a szélsőjobb újjászervezését a kelet-közép-európai demokratizálódás folyamatában.

Az *Antiszemitizmus – holokausz – államszocializmus* című könyv tulajdonképpen négy nagy tematikus egységre bontható. Az első rész a téma nemzetközi – benne az oroszországi – szakirodalmának összegzésén, a kérdés megszervolt és friss vitáin túl rátér a holokausz előtörténetének, a modern antiszemitizmus kialakulásának, a kirekesztés módozatainak, az asszimiláció lehetőségének vagy éppen lehetetlen voltának, a

pogromok – balkáni, de részletesebben az Oroszországban kifejtett atrocitások – brutalitásának ismertetésére. E rész tagadhatatlan erőnye, hogy objektíven elemzi az 1917-es fordulatot követően a fehér és a vörös erők érintettségét a kérdésben. A második tematikus egység az úgynevezett „ismert” holokauszthoz vezető utat, illetve annak végkifejletét idézi fel, míg a harmadik az „ismeretlen” holokausztot, vagyis a Szovjetunió németek és szövetségeseik által megszállt területein történeteket tárja elénk. A negyedik egység a második világháború befejezését követő időszaktól mutatja be az antiszemitizmus témakörét a hidegháború időszakán, az enyhülésen át egészen a demokratikus átalakulások periódusáig, amelyek számos kérdésben ki-, vagy újrateremtették azokat a teóriákat, amelyek közül néhány nemcsak Sztálin és Hitler tevékenysége közé vont egyenlőségeket, hanem Auschwitz és a Gulág közé is.

Krausz könyvének kulcsfejezetei közé a két utóbbit kell sorolnunk. Hiszen a könyv igazán újat ezeken az oldalakon mond. Különbséget tesz a faji alapon megvalósult náci diszkrimináció, az osztályalapú, illetőleg a szovjet népeknek a kulturális-politikai téren végbemenő (bolsevik) etnikai és kisebbségi hierarchizálása között. Utóbbinak ugyanis jó darabig volt nacionalista, de semmiképpen nem volt zsidóellenes éle. A történetész erről így számol be: a „dokumentumok tanulmányozása ugyanakkor arra is fényt derít, hogy a cionizmus, a zsidó kultúra visszaszorítása, kiszorítása, majd adminisztratív felszámolása erőteljesen folytatódott, ám e probléma teljesen elkülönült az ún. zsidókérdéstől. [...] A zsidó vallási hagyomány visszaszorítása együtt szerepel a pravoszlávia vagy az iszlám vallási és egyházi befolyás adminisztratív korlátozásával, ámbar természetesen jóval kisebb terjedelemben.” (35.) Ezzel párhuzamosan a zsidóság az 1920-as évekre urbanizálódott és vallásos gyökereitől elszakadt képviselői számára, mint Krausz is írja munkájában, a „szovjet hatalom az asszimiláció történelmi lehetőségét kínálta föl, amit eredetileg az igazi emancipáció, szocialista egyenlőség, a »szocialista világköztársaság« megtestesüléseként képzeltek el”. (26.) A hivatalos intézkedések az agrárszférában, az urbanizálódás és az iparosítás, a kultúrpolitika szintén (sőt a zsidó kultúra részleges megőrzése is, lásd a szovjet írók és művészek munkásságát) a szovjet társadalmi mobilitás és felemelkedés új esélyét nyitotta meg. Emellett Lenin, Gorkij és mások, de még Sztálin is a zsidók történelmi küldetését hangsúlyozták olyan kérdésekben, mint például a régi cári bürokrácia felváltása vagy az önálló területi autonómia, és igen csak „pozitív előítéletet” fogalmaztak meg velük kapcsolatban.

A társadalmi modernizáció, az imént említett iparosítás és urbanizációs folyamatok eltüntették a zsidók specifikus megjelenését, így nemcsak

külsőségeikben váltak a nem zsidóktól megkülönböztethetlenné, hanem Közép-Ázsiából és a Kaukázusból is szabadon áramolhattak a nagyvárosok felé. Ki tudta ekkor, hogy a nácik hatalomra jutása hamarosan katasztrofális következményekkel jár a fiatal szovjet állam lakosai szempontjából. Ahogy a szerző megállapítja: a „zsidók számára valóban úgy tűnt, hogy az asszimiláció előtt nem tornyosulnak többé akadályok a Szovjetunióban”. (41.)

Krausz Tamás a bolsevik rendszer tagadhatatlan vívmányai mellett a Szovjetunió kritizálható intézkedéseit is tárgyalja, bekapcsolva azokat a nemzetközi politika akkori folyamataiba. Erre példa a szerző szerint, hogy „az 1933-tól meghonosított személyi igazolványokba bejegyezték a szovjet állampolgárok nemzetiségét, természetesen a zsidókét is, ami abszurd módon később a náciknak megkönnyítette a zsidók azonosítását”. (34.)

A nácik „végső megoldásának” méretei nehezen elválaszthatók a nemzetközi rendszer működésétől, és ennek fényében ítéli meg Krausz a szovjet hatóságok politikáját. Hiszen az 1930-as évek vége felé egyetlen állam sem akadt, amely ne keresett volna kibúvót a zsidók befogadása alól. A könyv írója ennek kapcsán azt hangsúlyozza, hogy a „közömbösség szimbóluma az USA partjainál veszteglő Saint Louis gőzös története 1939 májusában, amely Hamburgból több mint 900 utassal a fedélzetén nem köthetett ki sem Kubában, sem az Amerikai Egyesült Államokban”. (47.) Ezek az utasok később többségében a gettók és a koncentrációs táborok áldozataivá váltak.

A szovjetek elvben nem utasították el a „proletárszármazásúak” befogadását, de azt kétszáz dollár kaucióhoz kötötték, ami azt jelentette, hogy éppen a munkásszármazásúak és az értelmiségiek rekesztődtek ki a menedékjogot nyerők köréből. A helyzetet tovább rontotta a Németországgal kötött megneemtámadási egyezmény, amely következtében a szovjet hatóságok 1941 nyaráig tárgyaltak ugyan a nácikkal a menekültkérdésről, de csak kis számú menekült kerülhetett a Szovjetunió oltalmába. (Meglepő módon e számnál sokkal nagyobb volt az országból a német zónába visszatelepítettek aránya!) Sőt, a „barátsági egyezmény” hatása az is lett, hogy az antiszemitizmus elleni küzdelem és a népirtás veszélyére való figyelmeztetés kikerült a szovjet propagandagépezet tematikái közül.

A genocídiumban meglehetősen aktív szerephez jutott Wehrmacht és SS felelősségét dokumentáló részek után Krausz Tamás a szovjetunióbeli holokauszt sajátosságaira tér rá. Ezek közül kiemeli, hogy a hatalmas kiterjedésű elfoglalt területeken (1) a nácik a többi országnál sikeresebben „egyesítették” az antiszemita fajelméletet és az antikommunizmust (ennek legismertebb megnyilvánulásai a német csapatoknak kiadott „ko-

misszár-parancs” és a lakosság körében terjesztett „judeobolsevizmus-ellenes” jelszavak); (2) itt a „modern” háborúkra jellemző rasszista és rabló jelleg mellett a faji tényező is speciális szerephez jutott, illetve (3) a zsidók tömeges megsemmisítését gyakorlatilag a helyszínen végezték el, a legminimálisabb titoktartás nélkül, a polgári lakosság hathatós együttműködésével. (Természetesen a vérengzésekhez olyan helybéliekből toborzott hadosztályok és hadtestek közreműködését nem vették igénybe, mint amilyen például a német hadseregnek alárendelt Vlaszov-hadosztály, illetve a SS „Galícia” hadosztály volt. Ezek kívül maradtak az eseményeken.) Egyszóval azon okokat rendszerezi a szerző, amelyek Nyugat-Európához képest a Szovjetunióban eltérő megszállási politikához vezettek, és azt az alapvető mozzanatot említi, hogy a náci és a kollaboránsok az egész második világháború alatt nem öltek meg annyi embert más országokban, mint a Szovjetunióban (vö. 76.).

Végül Krausz a második világháborút követően beköszöntő zsidó kivándorlási hullámot elemzi mélyrehatóan. Ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy az országból „1974-re [...] a szovjet zsidóság 11,4%-a kivándorolt, noha a kivándorlás alapvető mozgatórugója nem a cionista ideológia volt [...] Az 1970-es évektől egyre növekvő mértékben a gazdasági motívumokban és valószínűleg a helyi antiszemita megnyilvánulásokban kereshető a kivándorlások alapvető oka, amit alátámaszt, hogy a kivándorlók többsége nem Izraelben, hanem az USA-ban kötött ki.” (121.)

Ma már érthető, a szovjet politika az 1970–80-as években rákényszerült arra, hogy a külföldnek bizonygassa, határain belül nincs antiszemitizmus. Többek között ez eredményezte, hogy a téma, valamint a cionizmus kérdése az országban semmilyen társadalmi nyilvánosságot sem kaphatott, beleértve a holokauszttal foglalkozó tudományos kutatásokat is. Sőt, a rendszer a „zsidókérdés”, a náci vérengzések egészének elhallgatásától remélte az antiszemitizmus kioltását. Az persze az utcai beszélgetésekben, a felsőoktatás mindennapi gyakorlatában „bennmaradt”, de még ennek ellenére sem váltak a felvételi vizsgák során a zsidó nemzetiségű továbbtanulni szándékozók egy számszerű korlátozás diszkrimináltjaivá.

Az államszocialista időszak alatt történtek összegzéseként a mű leszögezi: a holokauszt szovjetunióbeli fejezete megtörte az ígéretesen induló zsidó társadalmi integrációt, majd a háborút követő események azt eredményezték, hogy az érintettek köre bár többé-kevésbé önként elfogadta a felkínált asszimilációt – mint lehetőséget a szovjet társadalom szerkezetébe való beágyazódásra –, ám ugyanez az integráció a zsidó kultúra pusztulását is okozta. Krausz statisztikákra hivatkozva ezzel

kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy „1970-ben a szovjet zsidóknak már csak 17,7%-a beszélt anyanyelvként a jiddist, 1979-ben pedig csupán 14,2%-a”. (121.)

Malkovics Tibor

Menedékház*

„A huszadik század egyik fényes, tehetséges és gazdag értelmiségi családjába született, és egy zugligeti szoba-konyhás ház bérlőjeként és gyümölcsös tulajdonosaként halt meg. A javak egyre fogytak körülötte, de a tulajdon, a gazdagság nem jelentett számára szinte semmit. Önként vált meg attól, amije volt, szétosztotta pénzét, a tárgyait és magát is.” (11.) E szavakkal foglalta össze Széchenyi Ágnes Sárközi Mártának, a koalíciós időszak jelentős irodalomszervezőjének életútját a mecénásra emlékező kötetében.

Az emlékkönyv dokumentumokat és memoárokat tartalmazó forrásgyűjtemény Sárközi Mártáról, amelyek bevezető részéből – *Műstoppoló és mecénás* című, egykorú forrásanyaggal rendkívül gazdagon ellátott életrajzi tanulmányból – megismerhetjük a főhős nem mindennapi életútját.

A szerkesztő célja, hogy a dokumentumok felidézésével Sárközi Márta és a vele kapcsolatba került írók, költők, a korszak jelentős értelmiségiei meséljék el az olvasónak Márta gyermek- és ifjúkori élményeit, a Horthy-rendszer ellentmondásokkal teli időszakát, a világháború idején megélt tapasztalatokat és a koalíciós időszak irodalomszervező munkáját. Az életrajzi tanulmánynak előnye az, ami más esetben hiányosság lenne: vagyis hogy a szerző kevésbé elemző, mint inkább narrátor, összekötő az olvasó és könyvének főszereplője között; egyben segítők is, hogy összerakjuk magunkban az általa válogatott életrajzi töredékeket, és ezzel a lehető leghitelesebb biográfiához jussunk.

Egyértelműen kijelenthetjük: aki veszi a fáradságot, és a bevezető tanulmány elolvasása után alaposan áttanulmányozza a dokumentumgyűjteményt, az számtalan réteget fedezheti fel, nemcsak Sárközi Márta életének, hanem a 20. századi magyar irodalom társadalom- és kultúrtörténetének is, elsősorban a második világháború magyarországi harcaitól az 1949-ig terjedő korszakban.

* *Menedékház. Sárközi Márta Emlékkönyv.* Szerkesztette: SZÉCHENYI Ágnes. Magvető Kiadó, Budapest, 2004. 423 p.